

Om Endrupholms Fæstevæsen.

Af Lærer M. A. Ebbesen, Stignæs.

Naar danske Landbrugere i 1938 agter at afholde store Jubilæumsfestligheder for at mindes Stavnsbaandets Løsning, er det ikke uden Grund. Man kan uden at overdrive paastaa, at denne Forordning og de Love, der grupperer sig om den, var af saa gennemgribende Virkning, at de kan betegnes som det største Fremskridt for dansk Landbrug gennem flere Hundrede Aar. Det er disse Love, der fastslaar Bondens retslige Stilling i Samfundet og danner Grundlaget for alle senere Fremskridt.

Ogsaa for Ribe Amts Vedkommende kan der være god Grund til at mindes sjette Frederiks Dage med Taknemmelighed. Mangen Landmand gaar rundt med den aldeles forkerte Opfattelse, at hin Tids Omvæltninger egentlig kun gjaldt Øerne, og at »det frie Folk, som pløjer den skarpe, jyske Vang,« aldrig har sukket saa dybt under Stavnsbaandets Aag; denne Vrangforestilling er vel fremkommet ved, at man har forvekslet Vornedskabet før Fr. d. 4.s Dage med Stavnsbaandet. — Stavnsbaandet gjaldt lige saa vel for de frihedselskende Jyder som for Fynboere, Sjællændere, Lolliker og andre Øboere, og det følgende vil vise, at Herremandsvældet selv i det fattige Vestjylland havde taget Jorden i Besiddelse, saa at Bonden ikke alene var stavnsbunden, men tillige i udstrakt Grad hoveripligtig.

Paa Endrupholm findes der endnu i det gamle Arkiv

en Hovedbog for Landgilde, paabegyndt i 1719 og ført til Aaret 1797. Da hver Fæstegaard under Endrupholm Gods har sin bestemte Plads i Bogen, kan denne baade give Oplysning om Fæstegodsets Omfang og om de enkelte Gaardes Til- og Afgang.

Desværre er de første Blade meget beskadigede, saa et aldeles nøjagtigt Tal kan ikke opgives, som kan tjene til at illustrere Jordegodsets Størrelse, og selv om man var i Stand til det, vilde Tallet kun gælde for et enkelt Aar, da der stadig handledes med Fæstegaardene; man fulgte vistnok den Regel at opkøbe tilfældigt beliggende Gaarde, eftersom Lejligheden bød sig, for senere at bytte dem bort for nogle, der laa mere belejligt. F. Eks. havde Godset købt et Par Gaarde i Guldager, som senere byttedes med et Par Gaarde i Faaborg. Selv saa langt borte som i Sjelborg og Hostrup opkøbtes der Gaarde, der hurtigt afhændedes igen for nærmere liggende Gods.

Efterhaanden kom de nærmere liggende Landsbyer helt i Herremandens Eje. I Vong ejede Endrupholm saaledes 16—17 Ejendomme, i Raunsø en 3—4 Stykker foruden et Par i Gummemark. At Omme, der laa Godset allernærmest, var en ren Fæsteby med over en halv Snes Fæstegaarde, er ikke saa underligt; den havde lidt samme Skæbne som den mindre Landsby Størsbøl. I det hele taget var der saa godt som intet selvejende Bøndergods tilbage i Nykirke Sogn.

Stort bedre var det ikke med Grimstrup Sogn. Selve Grimstrup By kunde møde op med ca. en Snes Fæstebreve og Hjortkær med næsten en halv Snes. Desuden var de to Gaarde i Hinkbøl Fæstegaarde, og Gjesthede og Rousthøje havde hver fire Fæstegaarde. I Rousthøje var de to Gaarde solgt igen, da Udskiftningen blev foretaget, og i det hele taget maa man huske paa, at Antallet af Fæstegaarde stadig forandredes.

Ogsaa Aarre Sogn var godt med. Aarre By tilhørte i

nogle Aar saa godt som helt Endrupholm Gods (ca. 24 Fæstesteder), og i Tranbjerg, Jyllerup og Gunderup var ligeledes en Del Gaarde opkøbt.

Endelig laa Faaborg Sogn inden for den Kreds, Herregaarden var interesseret i. I Faaborg By ejede Gaarden 12 Ejendomme, i Vrenderup 8, i Autrup 4, i Slepsager 4, i Rodebæk 8 og i Agerbæk og Gjestlunde et Par Stykker.

I Sognene vestpaa ejede den desuden ikke saa lidt spredt Gods, særlig i Hjerting, hvor der var opkøbt 14 Ejendomme. I Lunde (Skads Sogn) ejede den 4 Gaarde, i Smørpøt 2, i Boldesager 1, i Maade 2, i Kjersing 1, i Sjelborg 4 og i Debbel 2.

Derimod strakte Godset sig ikke saa vidt østpaa. I Vejrup Sogn hørte ca. en halv Snes Gaarde under det (Vibæk, Grisbæk og Vejrup), og spredt omkring i forskellige Landsbyer (Terpling, Glejbjerg, Skovbølling, Grene, Tvile, Aastrup, Sylkjær, Holsted og Gørklint) ejede det ca. 25 Bøndergaarde, deriblandt flere større Gaarde som Gørklint og Lykkesgaard. Ialt hørte over 200 Ejendomme under Godset og disse maatte svare Landgilde dertil, hvorimod nok kun de nærmestliggende ydede Hoveri. Naar man saa tager i Betragtning, at flere andre Herregaarde ejede Bøndergods i de her nævnte Omraader, og at Ribe Domkapitel ogsaa havde Gaarde hist og her, forstaar man, at det var saa som saa med Vestjydernes Selvstændighed.

En anden Sag er det, at Endrupholms Ejere vist i Reglen var humane Godsejere. Kun en enkelt af dem betegnes i Overleveringen som en egennyttig, ærgerrig Person; det var den bondefødte Provstiskriver Niels Nielsen, og betegnende nok er det ham, der har opkøbt det meste Jordegods. Endrupholms tidligere Ejer, Vibeke Rosenkrantz, var nok ikke den eneste, der fik hans snu Beregnethed at føle. Sikkert har han brugt det samme Trick over for Bonden, som han brugte over for hende: Først at udlaane

Penge og dernæst opsige Laanet paa et for Laaneren ubelejligt Tidspunkt. I hvert Fald vokser Fæstegodsets Hartkorn i hans Tid fra 67 Tdr. til 268 Tdr. Man maa lade ham, at han har været om sig, naar det gjaldt at vejre en Chance, og Tiderne var gunstige for de faa, der var i Besiddelse af Penge. Landet var saa hærgnet efter Svenskekrigene, at Bønderne ikke kunde afslaa de ganske ublu Laanetilbud.

Det er Niels Nielsens Søn, Steffen Nielsen Ehrenfeld, der har paabegyndt den omtalte Hovedbog for Landgilde; den er ført med megen Akkuratesse, og det ser ud til, at der har været meget ordnede Forhold ang. Fæstevæsenet. Livsfæste har vistnok allerede under ham været den gængse Form, og i mange Tilfælde kan man af Navnene se, at Gaarde er gaaet i Arv fra Fader til Søn gennem flere Generationer; det har derfor ikke været nogen stor Ulempe, da der i 1790 udkom en Forordning, der paabød, at al Fæste skulde være paa Livstid, og den gamle Historie om Fæstebønder, der blev jaget fra den ene Gaard til den anden, saa de aldrig kunde risikere at indføre Forbedringer, savner historisk Baggrund for Endrupholms Vedkommende.

Der findes foruden den nævnte Hovedbog en Fæsteprotokol fra 1793 i Arkivet. De Fæstebreve, der er indført i den, lyder alle paa Livstid; men de er naturligvis ogsaa udstedt, efter at Loven om Livsfæste var traadt i Kraft. Det er for Resten interessant at lægge Mærke til, hvordan de forskellige Forordninger kan spores i Fæstebrevene.

I 1787 var der saaledes udkommet en Lov, der paabød, at hver Gang en Gaard bortfæstedes, skulde der afholdes en »ordentlig og lovlig Syns- og Taxationsforretning,« som blev forestaaet af to uvildige, erfarne Bønder, der udnævntes af Herredsfogeden. Denne Taxationsforretning maatte Fæsteren ved eventuel Aflevering svare til, og hvert

eneste Fæstebrev indeholder en Bemærkning om, at Taxationsforretningen er vedhæftet.

I Halvfemserne udstedtes der en Række Love, der skulde gøre Hoveriet mere og mere bestemt. Paa mange Godser havde det været vilkaarligt, og ofte gik det saadan, at Bøndernes egen Sæd blev ødelagt, fordi de først og fremmest maatte møde til Arbejde paa Herregaarden. Alle Fæstebreve, der er indført i Protokollen fra 1793, indeholder i Henh. til Loven faste Bestemmelser for det Hoveri, der skulde ydes.

Hoveriet var forskelligt eftersom den bortfæstede Gaard laa langt borte eller tæt ved. Som Eksempel paa, hvad der kunde paalægges en Gaard i Endrupholms nærmeste Omegn, skal her meddeles et Fæstebrev, der er udstedt i 1793 til Gmd. Mads Hansen i Omme: »Etatzraadinde, salling Teilmanns til Endrupholm gør vitterligt at have stæd(t) og fæste (t) til Mads Hansen fra Omme det Sted i Omme, som hans Moder sidst har beboet og nu til ham afstaaet, anslagen i Landmaalingens Matricul for Hartkorn 1 Tdr. 4 Skp., hvilket Sted med alt dettes, med dets rette Tilliggende, bemelte Mads Hansen maa have i Fæste hans Livstid mod Vilkaar: at han deraf i rette Tiider svarer alle kongelige Skatter og Paabudde, som enten nu ere eller herefter bliver paabuddede. Iligemaade bliver han ansvarlig til Skatter af Aftægtsfolk og alle andre paa Stedet værende eller sig opholdende. — Betaler aarlig til hvert Aars Martiny Landgilde: Rug 10 Skp. og Penge 1 Rdl., samt forretter hans Andel Hoverie med Ægter og Arbejder, aarlig og i rette Tiider, naar han derom tilsagt vorder, hvilket Hoverie er ham accorderet aarlig for 2 Pløjedage, 14 Spanddage og 32 Gangdage, samt sin Andel Baand til Kornet her paa Marken. Dog forbeholder Endrupholms Ejere sig at tage tvende Gangdage for en Spanddag og 1 Spanddag for tvende Gangdage. For Resten holder han Stedet i god Stand o. s. v.«

Selve Afgiften (Landgilde) er her ikke ret stor; men desto mere maa der ydes i Form af Arbejde. Paa en større Gaard (3 Tdr. Hartkorn) med samme Beliggenhed kunde man komme op paa 5 Pløjedage, 26 Spanddage og 62 Gangdage. Interessant er det at lægge Mærke til, at Bønderne tillige maatte levere Baand til Kornet paa Hovmarken. Alle Skatter skulde betales paa Herregaarden, hvor der førtes særligt Regnskab over dem.

For de Bønder, der boede længere borte, var det jo en stor Gene at skulle stille tidligt om Morgenen paa Hovmarken, og efterhaanden blev Hoveriet ogsaa afstands-begrænset; men saa fandt man paa andre Former for Ydelser. Følgende Udtog af et Fæstebrev paa en Gaard i Rodebæk (2 Tdr. 6 Skp. 3 Fj. $1\frac{5}{6}$ Alb. Hartkorn) viser, hvad en fjerntliggende Gaard maatte svare: »Betaler aarlig til hvert Aars Martiny Landgilde: Rug 1 Td. 2 Skp., Byg: 6 Skp., Penge: 4 Rdl. 5 Mk., samt 4 Læs Klyne og 4 Læs Tørv, som efter Tilsigelse leveres her paa Gaarden eller ved Teglgaarden, hvert Læs Klyne til 400 Stk. og hvert Læs Tørv til 140 Stk. Gjør desuden aarlig en lang Rejse med en med tvende Heste bispændt Vogn, som til Colding, Weile, Horsens, Fredericia eller lignende Vej, en Rejse paa 3 à 4 Miile og een paa 1 à 2 Miile, 4 Spanddage og 8 Gangdage. Fører aarlig 600 Mursten fra Teglgaarden her til Gaarden. Forresten holder han Stedet paa Bygning og Besætning i god og forsvarlig Stand o. s. v.«

Man ser, at Pengeafgiften her er større; men især er Størsteparten af det egentlige Hoveri omregnet til Ægtekørsel. Det var maaske mindre Ulempe med Afstanden, naar det gjaldt en lang Rejse end til det daglige Hoveri paa Hovmarken, og stunddom udgik Rejsen (med Korn eller lign.) maaske fra selve Hjembyen; i hvert Fald er Ægtekørslerne særlig henlagt til de Fæstebønder, der bor længst borte; det samme gælder Transporten af Sten, der minder om Teilmanns Ombygning af Hovedbygningen til

Endrupholm. At Bønderne i Faaborg, Vrenderup, Rodebæk og Agerbæk særlig maatte tage sig af Brændselsleverancerne er en Selvfølge. Her laa den bedste Mosejord.

Iøvrigt forstod Godsejerne udmærket at drage Nytte af Ejendommens lokale Beliggenhed. Saaledes var et Par af Beboerne i Vong pligtige til at drage Vaad i Aaen efter nærmere Ordre fra Fogeden, og Bmd. Søren Johnsen, Omme, havde det særlige Hverv at drage Vaad i Fiskedammen og den østre Aa.

Helt mærkeligt er det at møde dette Udtryk: »den østre Aa.« Endnu er der Spor af denne langs Skoven Øst for Endrupholms Enge; men nu er den helt tilgroet. Den er sikkert blevet vedligeholdt gennem Tiderne som særlig Fiskedam; thi allerede omkring 1500 havde Aaen fundet sig et andet Leje, hvad man kan se af en Proces, der dengang førtes mellem Bønderne i Omme og Endrup*). Begge Parter vilde da have det Engstykke, der laa mellem den nye Aa og »den østre Aa under æ Hie.« Hvis den gamle Aa ikke var blevet holdt vedlige, vilde den være groet til længe før. — — —

— Naar det er bemærket, at al Fæste under Endrupholm ret tidligt var Livsfæste, maa det ikke glemmes, at der var en Form for Fæste, der ogsaa tog Hensyn til Fæsterens Arvinger, nemlig Arvefæste. Denne Form blev ikke ret meget anvendt; men i et Par Tilfælde kom den dog i Brug.

D. 5. Aug. 1771 havde Møller Peder Hansen, Faaborg, saaledes faaet Arvefæstebrev paa Faaborg Mølle. I Fæstebrevet var indført en Paragraf, som forpligtede Godsejeren til at yde gratis Arbejdskraft ved Istandsættelse af Dæmninger, Broer m. m., men det indskrænkede Hoveri gjorde dette besværligt, og senere (1800) tilføjedes da følgende Bemærkninger: »Dags Dato er mellem underteg-

*) O. Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner,

nede truffet den Forening, at alt det i foranstaaende Fæste — og Arvefæste Contract ommeldte Arbejde, som Ejeren har forbunden sig til at give Hr. Mølleren, saasom hele Dæmningen at reparere m. m., ophører, saasnart nærværende Fæster, Peder Hansen, ved Døden afgaar eller overleverer Møllen til en anden; dog ifald hans Kone overlever ham og beholder Møllen paa hendes Mands Fæstebrev, beholder hun og, saalænge hun er Enke, samme Ret til Arbejdet, men gifter hun sig eller afstaar Møllen, forstaar det sig selv, at denne Rettighed ophører. Hvorimod Ejeren forbinder sig til at give den, som ifølge foranstaaende Arvefæstekontract 2. § bliver Peder Hansens Eftermand, Fæstebrev uden nogen Indfæstning, samt desuden at betale til Peder Hansen eller hans Arvinger 10 Rdl. d. C., siiger ti Rigsdaler dansk Curant.«

Da Indfæstningsafgiften udgjorde 80 Rdl., blev det en ikke ringe Erstatning, der tilfaldt den efterfølgende Møller, fordi han selv maatte paatage sig Vedligeholdelsen, og der blev snart Brug for Bestemmelsen; thi i 1809 overgik Møllen til Sønnen, Hans Henrik Pedersen.

Ogsaa den Endrup Møller havde Arvefæste Contract. I 1795 overgik Møllen fra Møller Tranbergs Enke til hendes Svigersøn Gabriel Friis, og i Fæstebrevet indføjedes da den Passus, at Pligten til Vedligeholdelse af Dæmning m. m. kun paahviler Godsejeren, »saalænge Hoveriet bliver paa den Fod, det nu er.«

I samme Fæstebrev forekommer det Særtilfælde, at Godsejeren indrømmer at have Pligt til at erstatte Forbedringer ved Møllen. Allerede før Fæstebrevet blev skrevet, havde Gabriel Friis ladet Møllen ombygge og med kgl. Tilladelse indlagt et Pilleværk. For denne Bekostning faar han Erstatning derved, at hvis Møllen ved Dødsfald el. l. overdrages til en anden, skal den modtages efter to uvildige Mænds Taxation. »og hvad de bestemmer mere af Penge eller Penges Værd end den herved hæftede Taxa-

tionsforretning (over den gamle Mølle) bliver ham eller Arvinger i eet og alt godtgjort, hvilket Løfte af mig hæver al Trætte og muligt i Tiden opkommen Dispütte.«

Saavel Endrup Mølle som Faaborg Mølle havde Pligt til at male Godsets Korn toldfrit. Endrup Mølle maatte desuden levere 20 Tdr. Rugmel, der skulde leveres, efterhaanden som Tilsigelse dertil forelaa, og udrede en Landgilde paa 20 Rdl.

Det var altsaa en hel god Indtægt, der tilflød Godset fra Møllerne (ogsaa Aalbæk Mølle hørte under Endrupholm), men endnu bedre Forretning har sikkert Kirkerne været. Af dem ejede Gaarden flere rundt om i Amtet. Ved Reformationens Indførelse blev Tienden som bekendt delt i Kongetiende, Præstetiende og Kirketiende, og da denne sidste gik til Vedligeholdelse af Kirkebygningerne, blev der spekuleret meget i den. Private Velhavere opkøbte Kirkebygningerne og indkasserede Kirketienden, hvorimod Bygningerne i mange Tilfælde fik Lov at skøtte sig selv.

Paa Endrupholm findes flere tilhugne Granitsten, der oprindeligt har haft deres Plads i Vester Nykirkes Vinduesbuer. Saavel Formen som udhugne Ornamenter vidner om den tidl. Anvendelse, og i Stenkister langs Landevejen gennem Endrup findes flere af samme Slags, ligesom der ved Endrupholms Udstykning i 1914 fandtes en gammel Døbefont paa Gaarden.

Forklaringen ligger maaske i, at Thøger Renberg Teilmann i 1764 havde foretaget en Restauration af Kirken. Denne fik bl. a. nyt Spir og Vaabehus, og sandsynligvis er de smaa, romanske Vinduer samtidig blevet erstattet af større murede Vinduesaabninger. Den omtalte Restauration har vel været ret bekostelig; men man kan vist ogsaa gaa ud fra, at de andre Godsejere er sluppet let over deres Pligter med Hensyn til Vedligeholdelse, og de generede sig ikke ved at drage Fordel af den udmærkede Lagerplads, et Kirkeloft frembyder. I et Fæstebrev for

Bmd. Chr. Pedersen af Grimstrup findes følgende Passus: »Kaster Kornet her paa Gaardens Lofter eller Grimstrup Kirkeloft.« — — —

— Efterhaanden som Bestemmelserne vedr. Hoveri blev strengere og strengere, blev Fæstebrevene mere og mere detaillerede. Fæsterne havde nu Lovene at holde sig til, at det gjaldt da for Godsejeren om, at Fæstekontrakten ikke kunde misforstaas. Dagens Længde blev opgivet, og ang. Vognenes og Læssenes Størrelse henvistes der til en derom udkommen Forordning; man synes næsten Forudseenheden er overdreven i enkelte Tilfælde, som naar man i et Fæstebrev paa det gamle Tinghus i Endrup finder følgende Vendinger: »Lige saa lidt maa nogen Slags brændselsfortærende Fabrik eller Brug uden Ejerens udtrykkelige Tilladelse anlægges ved Stedet, ej heller Asketørv brændes.«

I 1811 blev Fæstebrevene revidere, og Størsteparten af Hoveriet omsættes nu i Gangdage, hvoraf kun en ringe Part maatte tages i Høsten. Fordelene ved at eje Fæstegaarde blev mindre og mindre, og lidt efter lidt solgtes de fra Godset; medens der i Tiaaret 1793—1803 var udstedt 63 Fæstebreve, udstedtes der i de følgende halvtredsindstyve Aar ikke mere end 13. Det sidste Fæstebrev udstedtes i 1864; og efterhaanden som Fæsterne døde eller opsparede sig Midler, gik da Gaardene over i fri Eje; men de gamle Fæstebøger paa Endrupholm kaster stadig deres Strejflys tilbage over en af de mørkeste Tider for den danske Bondestand. Mellem de tørre Paragraffer finder man Glimt af Bondens Liv og Færd i de tunge Tider og den forjættende Reformperiode; man læser om Bidrag til Landsbyernes Udskiftning og om de enkelte Bønders Op-gaver paa Hovmarken, og har man lidt Fantasi tegner hele Billedet af den trælbundne Bonde sig lyslevende for en.
